

OTA-ONA QARAMOG‘ISIZ QOLGAN BOLALAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISH DAVLATNING USTUVOR VAZIFASI SIFATIDA

Turakulov boyburi kuzimuratovich

Iiv surxondaryo akademik litseyi

huquqshunoslik fani o‘qituvchisi

Kalit so‘zlar: ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalar, ijtimoiylashuv, ijtimoiy yetimlik, patronat tarbiya, O‘zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi.

Ключевые слова: дети, оставшиеся без попечения родителей, социализация, социальный детский дом, патронатная семья, Семейный кодекс Республики Узбекистан.

Keywords: children left without parental care, socialization, social orphanage, foster care, Family Code of the Republic of Uzbekistan.

Bugungi yoshlar va bolalar ijtimoiy mosla shuvi muommolari hamda ijtimoiy himoyalash masalasi davlat siyosati darajasidagi masalalarga aylanib borayotgan bir davrda ularni ijtimoiy himoyalash vazifasi turli darajadagi tashkilot va muassasalarning diqqat markazidagi masalalar qatoriga kirib bormoqda.

Mamlakatimizda ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalar sonining ko‘payish holati jamiyatimiz, davlatimiz kelajagiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, chunki barcha bolalar davlatning, jamiyatning kelajagi hisoblanadi.

Jamiyatimizning asosiy bo‘g‘ini sifatida oila institutini yanada mustahkamlash va rivojlan tirish, yosh oilalarni moddiy va ma‘naviy qo‘llabquvvatlash bo‘yicha bugungi kunda olib bori layotgan ishlarni yangi pog‘onaga ko‘tarish, mahallaning ushbu ishlardagi roli va ahamiyatini kuchaytirish, ayollar uchun yanada keng imkoniyatlarni yaratish, jismoniy sog‘lom, ma‘naviy yetuk va barkamol avlodni tarbiyalash bugungi

kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, oila faravonligini yanada oshirish va shu bilan butun xalqimiz farovonligini oshirish haqida gap boradi [1].

Ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarni qo‘llab-quvvatlashning muqobil shakllarini izlab topish hamda ularni hayotga keng tatbiq qilish masalasi ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lib borayotgan bir davrda ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarni oila tarbiyasiga berish, ularni hayotga har tomonlama tayyorlash bugungi kunning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik, psixologik sharoitlar o‘zaro muvofiqligini ta’minlash ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarning mustaqil hayotga to‘la tayyorlanishini, jamiyatga samarali integratsiyalashuvini ta’minlashning garovi hisoblanadi.

Bugungi kunda himoyaga muhtoj bolalarning, jumladan, ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi mamlakatimiz oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxt-u saodati, ularning yorug‘ kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxt-u saodat faqat boylik, mol-mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon va aqlli, mehnatsevar, iymon-e’tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katta boyligidir. Shu haqiqatdan kelib chiqqan holda, yoshlarimizni har tomonlama sog‘lom va barkamol etib tarbiyalash, hayot abadiyligi, avlodlar davomiyligini ta’minlaydigan ma’naviyat qo‘rg‘oni bo‘lmish oilani mustahkamlash bugungi kunda barchamizning nainki asosiy vazifamiz, balki insoniy burchimizga aylanishini istardim” [2].

Mamlakatimizda ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarni tarbiyalash va qo‘llab-quvvatlashning bir necha tuzilmalari yo‘lga qo‘yilgan. 13 ta Bolalar uyida 560 nafar, 16 ta Mehribonlik uyi va 4 ta Bolalar shaharchasida 1 ming 823 nafar, 86 ta maxsus maktab-internatda 21 ming nafar o‘g‘ilqizlar tarbiyalanmoqda. Bundan tashqari, 79 ming nafar bolalar homiylik, vasiylik va oila patronati qaramog‘iga olingan [3].

Bola shaxsining rivojlanishi va ijtimoiylashuvi jarayoniga mikromuhit sharoitining shartli ta'siri seziladi. Shaxs rivojlanishi ijtimoiy va biologik omillar ta'siri asosida yuzaga keladi, biroq so'nggi vaqtlarda ta'sir etishning ahamiyati ortib bormoqda. Ijtimoiy sharoit, shuningdek, oiladagi ota-ona munosabati ko'p hollarda bolada atrof-muhitga bo'lgan munosabatlar tizimini belgilaydi. Shuning uchun turli sohalar tomonidan oilada insonning shaxs bo'lib rivojlanishi, ijtimoiylashuvi, shaxsning o'zaro ta'siri kelgusidagi ijtimoiy-psixologik aspekt sifatida o'rganilmoqda [4].

Ijtimoiylashuv ijtimoiy rollar va madaniyat me'yorlarini egallash, jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida tan olinish, qadriyatlar hamda me'yor, bilimlarning aniq tizimini aks ettirish va barcha ijtimoiy jarayonlarning yig'indisi sifatida tushuniladi.

Bolalar hayot go'zalligidir, ammo bolaning tug'ilishi ota-ona uchun o'ziga xos mas'uliyatni yuklaydi. Ota-ona bo'lish arafasida ular, avvalo, farzandiga eng yaxshi narsalarni berishni orzu qiladi. Ota-onaning o'z farzandiga bo'lgan bolalikdagi iliq hissiy munosabati uning shaxsini shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning kelgusidagi psixik rivojlanishi va ijtimoiylashuviga bevosita ta'sir etadi, mustaqil hayotining mazmunini belgilaydi.

Bolalar va yoshlarning jismoniy, intellektual va ma'naviy rivojlanishi uchun eng yaxshi va qulay sharoitlarni yaratish, shuningdek, ko'p bolali oilalarni, yetim bolalarni va oila muhitidan mahrum bo'lgan bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [5].

Ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning oilada tarbiya topishi, ular uchun sog'lom turmush tarzi, shuningdek, samarali ijtimoiylashuvini ta'minlash bugungi kunda davlatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Bu borada O'zbekiston Respublikasining amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatida bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqildi, jumladan, ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning huquq va manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash, ular uchun oilaviy sharoitlarga

yaqinlashtirilgan zarur sharoitlar yaratish, oilaviy bolalar uylarini rivojlantirish maqsadida ko'pgina huquqiy-normativ hujjatlar qabul qilindi. Yuqorida bu borada qabul qilingan huquqiy-normativ hujjatlar haqida batafsil to'xtab o'tildi. Sanab o'tilgan huquqiy-normativ hujjatlarda belgilangan mexanizmlar ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni oila tarbiyasiga olish uchun barcha imkoniyatlarning mavjudligini ko'rsatadi.159

Yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarga yordam ko'rsatish borasida uzoq va ma'noli tarixga ega bo'lgan mamlakatimizda bugungi kunda asosiy e'tibor tanglik vaziyatida qolgan oilalarga yordam berish orqali yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni himoyalash borasida olib borilayotgan ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadi bolalarning sog'lom turmush tarzini ta'minlash, jismonan hamda psixologik jihatdan muammosiz rivojlanib, jamiyatda samarali ijtimoiylashuvini qo'llab-quvvatlashga, oilada tarbiya olishi uchun imkoniyat yaratishga qaratilmoqda. Bu esa fundamental va uzoq muddatli xarakterga ega. Biroq oilalarga va yosh otaonalarga alohida hayotiy muammolarni yechishda manzilli yordam berish, qo'llab-quvvatlash orqali oilani tiklash va mustahkamlash mumkin. Mazkur ishlarni amalga oshirish jamiyat va davlatda "oilani ijtimoiy qo'llab-quvvatlash", "oilalar va bolalar bilan ijtimoiy ish" sifatida ifodalanadi. Shu bois bo'lg'usi yosh onalarga va farzandidan voz kechishni niyat qilib qo'ygan ota-onalarga hayot yo'lida duch keladigan u yoki bu qiyinchiliklarni bartaraf etishida jamiyat hamda davlat tomonidan ko'rsatiladigan yordam haqidagi zarur ma'lumotlardan xabardor etish zarurligini bugungi kun taqozo etadi.

Ijtimoiy yetimlikning oldini olish bo'yicha quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- shaxslar bilan ijtimoiy yetimlikni oldini olishga yo'naltirilgan ijtimoiy ishni olib borish;
- hayotiy qiyin vaziyatda qolgan ota-onalarga, endigina dunyoga kelgan bolalar va ularning onalarini ijtimoiy himoyalash;

- voyaga yetmagan farzandi bor tanglik vaziyatida qolgan onalarni yashashlari uchun joy bilan ta'minlash va psixologik yordam taqdim etish;
- farzandidan voz kechishni niyat qilib qo'ygan onani bola manfaatlari hamda huquqlarini himoya qilishga o'rgatish va onalik mas'uliyatini his qilib o'z majburiyatini amalga oshirishga yordam berish;
- voyaga yetmagan farzandini o'zi tarbiyalashga qaror qilgan yosh ota-onalarning ta'lim olishi, mutaxassislikka ega bo'lishi, mustaqil hayot ko'nikmalarini egallashiga yordam berish;
- qiyin davrlarni boshidan kechirayotgan yosh ota-onalarga o'z farzandlarini mustaqil parvarish qilishlari uchun ularga yordam berishda ijtimoiy ishchilar, psixologlarni maxsus tayyorlash.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning joylash tirishning muqobil shakllarini yaratish hamda qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda qadim zamonlardan yetim bolalarga mehr ko'rsatish milliy qadriyatlardan biri hisoblanadi va bu qadriyat bugungi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. O'zbek maqollarida ham "Bir bolaga yetti qo'ni-qo'shni ota-ona", deb ta'kidlanadi. Agar bola yetim yoki ota-ona qaramog'isiz qolsa ham, u qarindoshlarinikida tarbiyalanadi. Shuningdek, ko'p bolali oilalarga ularning qarindoshlari o'qishida, tarbiyasida ko'mak beradi. Tabiiy ravishda shakllanib, rivojlangan qo'llab-quvvatlashning ushbu shakli ham qiyin sharoitda qolgan oilalar bolalarini joylashtirishning muqobil varianti hisoblanadi.

Ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni joylashtirishning muqobil shakllari bo'yicha turli davlatlar qonun hujjatlarini o'rganish qonunchilik aktlarida ota-ona tarbiyachilarni tayyorlashga hamda oilani psixologik-pedagogik va ijtimoiy kuzatuviga alohida e'tibor qaratilganligini aniqlashga imkon berdi.

Bugungi kunda patronat tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilishining sababi shundaki, patronat tarbiyasi bolani oilaga joylashtirishdagi bolaning psixik va jismoniy rivojlanishida, ijtimoiy lashuvida, oila haqidagi bilim, malaka va tajriba egallashida zarur bo'lgan asosiy shakli hisoblanadi. Shubhasiz, bolalarni patronat tarbiyasiga joylashtirishning psixologik aspektlari muhim ahamiyatga ega. Biroq bolaning oilada ota-ona va oila a'zolarining o'zaro ta'siri ostida tarbiya topishi o'ziga xos xususiyatga ega. Bola patronat singari kasbiy oilaga tushish jarayonida faqatgina kattalar bilan munosabatni emas, balki oila a'zolari o'rtasidagi yaxlit o'zaro munosabatni ko'radi. Oila – bu pedagogik-psixologik ta'sir birligi, onalik-bolalik sub tizimini o'z tarkibiga oladigan, bolaning doimiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi zarur jarayon hisoblanadi [4].

Oilalardagi ijtimoiy-iqtisodiy tanglik, ota-onalar axloqiy asosining buzilish tendensiyasi, boshqa salbiy ijtimoiy ko'rinishdagi bir qator ustuvor muammolar bugungi kunda bolalarning jamiyatga integratsiyalashuvi vazifasini ko'ndalang qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Yetim bolalar va ota-ona qarmog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” 25.10.2021-yildagi 656-sonli qarori, “Farzandlikka olish tartibining huquqiy asoslari takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida” 21.10.2021-yildagi O'RQ-723-son Qonunlari orqali ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning huquqlarini himoya qilishda yangicha tizim sifatida qabul qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Davlatimiz tomonidan yetimlikning oldini olish maqsadida bolalarni joylashtirishning uchta rivojlantiruvchi asosiy modeli – farzandlikka olish, vasiylik va homiylikni belgilash, patronatga berish ishlari amalga oshirilmoqda. Oxirgi model oila va himoyaga muhtoj bolaga ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan eng qulay bo'lgan va asosiy ustun turuvchi modeldir.

Shubhasiz, bola tarbiyasida eng yaxshi natija ko'rsatadigan muhit bu oila hisoblanadi. Patronat oila shular jumlasidandir. Patronat ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar muhtoj bo'lgan, aynan oila o'rnini bosuvchi parvarishni ko'rsatishga qodir eng maqbul model hisoblanadi.

Ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni patronat oilalarga joylashtirish va mazkur oiladagi muammolarni bartaraf etish bolalarning jamiyatga samarali integratsiyalashuvida muhim ahamiyatga ega.

1951-yildayoq ingliz olimi J.Boulbi o'z tadqiqotlarida yetim bolalar uchun muassasalarda tarbiyalash salbiy ta'sirlarini isbotlab bergan. U tarbiya modeli sifatida ijtimoiy tarbiyaga muhtoj (yetim) bolalar muassasalaridan voz kechish zarurligi to'g'risidagi fikrni tasdiqladi.

Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida deinstiutsializatsiya (ya'ni bolalarni mehribonlik uylari va go'daklar uyidan imkoniyatga qarab biologik oilaga qaytarish, agarda bunday imkoniyat bo'lmasa, ularni tutingan oilaga joylashtirish) muammosi va uni hal etish usullari to'g'risida fikr bildirilmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiy hisob-kitoblar ota-ona qaramog'isiz bolalar uchun muassasalarning tarbiya modeli iqtisodiy jihatdan besamar ekanligini ko'rsatdi.

Rivojlangan davlatlarda ota-onalar o'z farzandlarini parvarish qila olishlari uchun oilaga yordam ko'rsatishga intiladilar. Ayrim vaziyatlarda bolani tutingan ota-onaga berish kabi choralarni qo'llaydilar [5].

Aynan oila bolaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va oila o'rnini hech qaysi tarbiyaviy muassasa bosa olmaydi.

Xalqaro ijtimoiy ish amaliyotida oilaga joylashtirishning boshqa shakllari ham ma'lum, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

– bolalarni joylashtirishning oilaviy shakllari: farzandlikka berish, vasiylik (homiylilik);

– bolalarni joylashtirishning davlat-jamoat shakllari: oilaviy bolalar uyi (tutingan oila), SOS – bolalar mahallalari, vaqtinchalik tutingan oila, foster oila, patronat oila;

– bolalarni davlat muassasalariga joylashtirish: go‘daklar uyi, bolalar uylari (mehribonlik uyi), internat-maktablar, bolalarni vaqtinchalik parvarish qilish markazlari.

Shu bilan bir qatorda, O‘zbekistonda ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarning ijtimoiylashuv borasidagi ishlarni amalga oshirishda xorijiy tajribalar, jumladan, AQSh, Germaniya, Ukraina va Rossiyada ishlab chiqilgan ijtimoiy yordam tizimini o‘rganish ham e‘tiborga molikdir. Bolalar oilalarda tarbiyalanishining katta ahamiyatga ega ekanligi tufayli tarbiya berishning farzandlikka olish va vasiylik (homiylilik) tayinlash shakllari keng tarqalgan.

Xususan, Rossiya Federatsiyasida 1996-yil 21-dekabrda “Yetimlar va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishning qo‘shimcha kafolatlari to‘g‘risida” federal Qonunida Yetim bolalar va ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha javobgarlik mahalliy hokimiyat organlarining vasiylik va homiylilik organlariga, xalq ta‘limi organlariga, nogiron yoki qisman nogiron ota-onalar uchun sog‘liqni saqlash bo‘limlariga, sog‘lig‘i sababli vasiylikka muhtoj bo‘lgan qobiliyatli shaxslarga nisbatan ijtimoiy ta‘minot bo‘limlariga yuklatilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Qonunchilikda yetimlarni oilaviy muhitda tarbiyalashga (farzandlikka olish, asrab olish, homiylilik yoki homiylilik ostidagi oila) ustunlik beriladi.

Vasiylik va homiylilik organlari xabar olingan kundan boshlab uch kun ichida bolaning yashash sharoitlarini ekspertizadan o‘tkazishi va uning himoyasi hamda turarjoyini ta‘minlashi shart, ularga bolalarni joylashtirish shakllarini aniqlash, hisobga olish va tanlash hamda ularni saqlash, tarbiyalash va o‘qitish shartlarini nazorat qilish vazifalari yuklatilgan.

Rivojlangan mamlakatlar tarkibiga kiruvchi AQShda ham ota-onasiz qolgan bola avval davlat “mulki” hisoblanadi va “foster”, ya’ni muvaqqat ota-onaga beriladi. Bu vaqtincha holat. Biroz vaqt o‘tgach, bu bolaga yangi oila topiladi. Ungacha davlat “foster” ota-onaga maosh to‘lab turadi.

Buning maqsadi – bolani doimo oila muhitida saqlash, ya’ni bolalar uylari o‘rniga bu yerda bolalar oilalari mavjudligini ko‘rishimiz mumkin.

Shunday qilib, bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan harakatlar, jumladan, tang vaziyatda qolgan oilalarga, farzandidan voz kechishni niyat qilib qo‘ygan ota-onalarga yordam berish, bolalarni yangi oilalarga joylashtirish, bolalarni institutsional muassasadan oilaga qaytarish, bolalarni o‘z tarbiyasiga oluvchi nomzodlarni o‘rganish kabi amalga oshirilayotgan ishlar ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalarga kelgusida sog‘lom turmush tarzini ta’minlash, oilada tarbiya olishi uchun imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Vazirlar Mahkamasi yig‘ilishida 2018-yil asosiy yakunlari va 2019-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim ustuvor vazifalari to‘g‘risidagi nutqidan.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – B. 56-57.
3. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 28-iyul kuni nogironligi bo‘lgan, otaona qaramog‘idan mahrum va yetim bolalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni kengaytirish hamda ijtimoiy nafaqalarni takomillashtirish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidan.
4. Tadjiyeva S.X. Yetim va himoyaga muhtoj bolalarning ijtimoiylashuvi masalalari: muammo va yechimi. // Bola va zamon. № 2. 2008. – B. 32.

5. Saidov A.X. Bola huquqlari monitoringi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazi, 2011. – B. 5.
6. ЮНИСЕФ. Социальный мониторинг. Исследовательский центр ЮНИСЕФ «Инноченти»– Флоренция, 2002. – С. 17.